

DİN PSİKOLOJİSİ ANABİLİM DALI

Arş. Gör. Hümeysra Ahsen Doğan¹

Bölüm Hakkında Oluşturulan Sorular

- Psikoloji bilimi hangi konularla ilgilenmektedir?
- Din psikolojisinin bir bilim olarak hangi yöntem ve teknikleri kullanmaktadır?
- Din psikolojisinin kurucu isimleri kimlerdir ve temel kaynakları hangileridir?
- Din psikolojisi alanında lisansüstü eğitim yapacak kişileri neler beklemektedir?
- Din psikolojisi ilahiyat alanı dışındaki disiplinlerle ilişkisi ne düzeydedir?
- Türkiye dışında din psikolojisi anabilim dalının gelişimi nasıldır?

Giriş

Tarih boyunca insan, kendi varlığı, varoluş nedeni ve hayatın amacı, çevresindeki varlıklarla olan ilişkisi, günlük yaşamın problemleriyle nasıl başa çıkması gerektiği hakkında çeşitli sorulara cevap aramıştır. Günlük yaşam deneyimlerinden yola çıkarak sorulan bu sorular, psikoloji biliminin ilgilendiği konuları içermektedir. Özellikle 19.yüzyıldan itibaren dünya çapında savaş, salgın, kriz ve teknik ilerlemeler insanın bu sorgulayışlarını artırmıştır. Psikoloji tam da böyle bir ortamda ihtiyaç odaklı olarak gelişim göstermiştir.

Din psikolojisinin kurucuları olarak anılan Wilhelm Wunt, William James, S. Hall, gibi isimler de o dönemlerde din olgusu ile ilgilenmişlerdir. Wunt, kültürel psikoloji konularında çalışmış ve kültürün önemli unsuru olan din konusunda da yorumlar yapmıştır. Yine W. James dini tecrübe kavramlaştırmasıyla ve verdiği çeşitli konferanslarla din psikolojisinin psikoloji içindeki görünürlüğünü artırmıştır. Ancak din psikolojisinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkış bu yıllarda olmamış 19.yüzyılın sonlarına, modern dönemlere dayanmıştır.

Bu bölümde en temelde din psikolojisinin bilim olma süreci incelenecektir. Din psikolojisinin gelişmesine katkısı olmuş bilim insanları tanıtılacak ve bu bilimin yararlandığı temel kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Ardından din psikolojisinde lisans dönemi sonrasında eğitim ve araştırma imkanları tanıtılacaktır. Psikoloji ve din psikolojisinde ulusal ve uluslararası camiada yayın yapan önemli dergilere yer verilecektir. Son olarak din psikolojisinin, diğer ilahiyat bölümleriyle ve ilahiyat dışındaki sosyal bilimlerle olan ilişkisi hakkında bilgi verilecek ve Türkiye dışında din psikolojisi anabilim dalının yerinden bahsedilecektir.

1. Din Psikolojisinin Tarihi

Psikoloji kelimesi köken olarak Yunanca olup *psyche* (ruh) ve *logos*(bilim) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Modern psikoloji, insanın ruhsal süreçlerini -duygu, düşünce ve davranışlarını- inceleyen bir bilim dalıdır.

Din psikolojisinin tarihsel ilerleyişi modern psikolojinin ortaya çıktığı dönemlere dayanır. Modern psikolojinin gelişmeye başladığı yıllarda doğa bilimleri içerisinde dine yönelik ön yargılı bir tavır hakimdi. Bazı bilim insanları bilimin ilerleyişiyle dinin etkisini

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, humeyraahsendogan@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3813-8470.

yitireceğini ifade etmişlerdir. Doğa bilimleri, deney ve gözleme dayanan bilimsel anlayışla birlikte evrensel, gözlemlenebilir, sebep-sonuç ilişkisine dayalı olan bilgilere önem verirken din gibi metafizik alanı çerçevenin dışında bırakan bir tavır almıştır. 20.yüzyıldan itibaren pozitivist yani deney ve gözleme dayanan bilim anlayışı modern psikolojiye de şekil vermiştir (Arkonaç, 2015, 58-83). Her şeye rağmen psikoloji ve din arasındaki ilişki karşılıklı ve canlı bir olmuştur. Köse “bir dargın bir barışık kardeşler” nitelemesiyle ortaya koymuştur (Köse, 2006, 1; Köse- Ayten, 2019, 7).

Türkiye’de din psikolojisinin tarihsel sürecine bakıldığında oldukça yeni olduğu görülmektedir. 1924 yılında Hilmi Ziya Ülken’ in ‘din psikolojisi’ terimini ilk kez Anadolu Tarihinde Dini Ruhیات Müşahedeleri isimli çalışmasında kullandığı görülmektedir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programına ders olarak kazandırılmıştır. 1952 yılında Bedi Ziya Egemen Din Psikolojisi adıyla ilk kitabı yayınlamıştır. 1956’da Nurettin Topçu din psikolojisine dair seri makaleler yayınlamıştır. Neda Armaner, alana dair ilk akademik unvana sahip kişidir. Belma Özbaydar ilk defa anket tekniğini kullanarak çalışma yapmış bir akademisyendir (Horozcu, 2017, 59-60; Tokur, 2020, 2). Günümüzde bu alanın akademik ilerleyişi ilahiyat fakülteleri çatısı altında gerçekleşmektedir. Son zamanlarda bazı üniversitelerin psikoloji bölümlerinde “din ve maneviyat psikolojisi” ya da “maneviyat psikolojisi” isimleriyle din psikolojisi alanının kurumsal olarak yer aldığı görülmektedir.²

2. Din Psikolojisinin Yöntemi

Bilimselliğin ön koşullarından biri yöntem ve teknik meselesidir. Her bilim dalının kendine özgü araştırma yöntemi bulunmaktadır. Yöntem, bir konunun sistematik olarak ele alınması için takip edilecek olan yol anlamına gelmektedir. Araştırma yöntemleri kendiliğinden oluşmamıştır. Bilimsel yöntem kanıtlanmış bilgileri elde etmek amacıyla takip edilen yolu ifade etmektedir. Din psikolojisi, psikolojinin bir alt alanı olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı psikoloji alanında kullanılan araştırma yöntem ve teknikleri, din psikolojisinin de kullandığı metodolojilerdir.

Din psikolojisinin yararlandığı yöntemlerden söz etmeden önce din psikolojisi açısından dinin iki temel boyutu olduğunu ifade etmek gerekir. Dinin, subjektif ve objektif olmak üzere iki temel boyutu bulunmaktadır. Herhangi bir dinin içerisinde yer alan bir takım kurumsal ibadetler (hac, zekât, oruç vs.) ve bu ibadetlerin o dine inan kimseler tarafında nesnel bir gerçeklik olarak kabul edilmesi dinin objektif boyutudur. İnanan her insanın ibadetleri sırasında yaşadığı deneyim bireye özgü olup dinin subjektif yönünü ifade etmektedir. Bireyin iç dünyasını ele alan ve davranışlarının arkasındaki niyeti anlamaya ve açıklamaya çalışan içe bakış yöntemi, bu bağlamda din psikolojisinde ele alınan en temel yöntemdir. Din psikolojisi dinin subjektif yönüyle ilgilendiği için yaptığı açıklamalar din-insan-hayat ilişkisini tasvir edici ve aydınlatıcı bir içeriğe sahiptir. Din psikolojisi bireyin öznel deneyimleriyle ilgilendiği için deneysel yöntemleri sınırlı olarak kullanabilir.

Sosyal bilimlerde kullanılan araştırma yöntemleri genel olarak belli bir paradigmayı (araştırmanın nasıl yürütüleceğine dair felsefi bakış açısını) esas alır. Araştırmacılar tarafından en sık kullanılanlar; pozitivist, yorumlayıcı ve eleştirel olmak üzere 3 temel paradigmayı içermektedir. Pozitivist anlayışa göre;

² Konu ile ilgili olarak bk. Maneviyat Psikolojisi (bingol.edu.tr), <https://www.ogu.edu.tr/Icerik/Index/2251/maneviyat-psikolojisi>

- İnsan davranışları deney ve gözlem yapılarak anlaşılabilir.
- Bilimsel bilgi evrensel ve kanıtlanabilir yapıdadır.
- İnsan davranışları nesnel kabul edilir ve bu anlayış benzer davranışların tekrarlanabileceğini öngörür. Bu yönüyle bilimsel bilgi genellenebilir özelliğe sahiptir.
- Bilimsel bilgi kişisel yorumlardan bağımsız matematiksel bilgidir. İnsan davranışları da matematiksel verilere dökülerek ifade edilebilir (Tokur- Karadedeli, 2018, 49-51).
- Pozitivist anlayışa yönelik tepki olarak yorumlayıcı anlayış geliştirilmiştir. Yorumlayıcı paradigma insanı ve toplumu anlamayı ve yorumlamayı esas almaktadır. Bu anlayışa göre;
- Araştırmacılar insan davranışlarını içinde bulunduğu toplum ve şartlar bağlamında yorumlamaktadır.
- Araştırmalarda katılımlı gözlem ve mülakat (görüşme) gibi bazı teknikler kullanılarak katılımcıların iç dünyasının anlaşılması amaçlanır.
- Ortaya çıkan sonuçlar tüm insanlar için genellenemez. Bunun yerine göreceli ve özne merkezli sonuçlara ulaşılır.
- Bilimsel bilgi tek değildir, aynı konuda birden fazla gerçekliğe ulaşılabilir (Tokur- Karadedeli, 2018, 55-57).

Son olarak eleştirel sosyal bilim anlayışı ise daha çok sosyoloji sosyal psikoloji gibi topluma ışık tutan alanlarda karşılaşılan bir paradigmadır. Bu paradigma daha çok sosyal yaşamda dezavantajlı gruplarla çalışır ve sosyal yaşamı dönüştürmeyi amaçlamaktadır (Tokur- Karadedeli, 2018, 60).

Psikolojide kullanılan araştırma yöntemleri arka planda yukarıda zikredilen paradigmaları (felsefi anlayışları) esas alarak ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda psikolojide kullanılan nicel ve nitel araştırma yöntemleri bilimin gelişimsel seyri içerisinde yer verilen temel araştırma yöntemleridir. Son olarak bilimsel araştırma yöntemlerinde araştırma verilerini elde etmeye yarayan araçlar *teknik* adıyla ifade edilmektedir. Din psikolojisi alanında kullanılan bazı temel tekniklerden söz edilebilir; gözlem, görüşme, anket, tarama ve belgelendirme (Armaner, 1980, 44-68; Horozcu, 2017, 54-57).

Herhangi bir durumun ondan bağımsız kişiler tarafından izlenmesine 'gözlem' denilmektedir. İç gözlem tekniğinde katılımcıların içsel yaşantıları hakkında dolaylı sorular sorularak onların ruh hali sezgisel biçimde kavranmaya çalışılır. Bu teknik din psikolojisinde ilk dönemlerde sıklıkla kullanılmasına rağmen objektiflik açısından eleştirilmiştir. Daha ziyade dış gözlem tekniğine başvurulmaktadır. Araştırmacı ilgili problem durumuna ilişkin katılımcılardan derinlemesine ve subjektif (öznel nitelikli) cevaplar almak istediği takdirde 'görüşme' tekniğini tercih edebilir. Görüşme tekniği genelleme ve yüzeysel açıklama yapmaktan kaçınır. Araştırmacının asıl amacı insan davranışlarını yönlendiren ve etkileyen temel durumların neler olduğunu, bireyin çeşitli olgu ya da olaylara ilişkin duygu düşünce ve davranışlarını anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktır. 'Anket' tekniği en genel haliyle araştırılmak istenen konu hakkında, ilgili topluluğu (evren) temsil edecek küçük bir grup (örneklem) belirleyerek küçük grubun görüşlerinden hareketle büyük grubun görüşlerine ulaşmaya çalışmaktır. Örneğin, bir araştırmacı dindarlık ve empati becerisine ilişkin bir araştırma yürütürken tüm Türkiye nüfusuna anket formu uygulaması mümkün değildir. Bunun yerine Türkiye nüfusunu temsil edecek yeterli sayıya ulaşması durumunda

çalışmasına dair verileri toplayarak sonuçları genelleleyebilir. Son olarak herhangi bir olay ya da geçmişte önemli etkilere bulunmuş bir şahıs hakkında doğrudan gözlem ve görüşme yapma imkânı bulunmayan durumlarda kullanılır. Temel kaynakları, kutsal kitap, hatıratlar, fetva yazıları, arşiv belgeleri, otobiyografik metinler, anılar, ses ve görüntü kayıtları olmak üzere çeşitli ikincil veri kaynaklarında oluşmaktadır (Horozcu, 2017, 54-57).

Özetle bu yöntem ve teknikler pek çok psikoloji ve din psikolojisi ana kaynaklarında yer verilen genel metodolojiler olup bunların dışında sosyal bilimlerde nicel ve nitel ve karma yöntemler bağlamında ayrı ayrı sınıflandırılan daha özel teknikler de bulunmaktadır. Giriş niteliğinde olması için burada yalnızca bahsedilen genel tekniklere yer verilmiştir.

3. Araştırma Konuları

Din psikolojisi, dini olgu ve olayların birey üzerindeki etkilerini psikolojik bakışla inceleyen sosyal bir bilim dalıdır. İnsanda dini nitelik taşıyan her türlü davranış din psikolojisinin inceleme konusudur. Genel haliyle, inanç ve inançsızlık, dindarlığın tanımı ve boyutları, dini duygu, düşünce ve davranış, din değiştirme, maneviyat, anlam/anlamsızlık, çocukluktan itibaren yaşlılığa uzanan dini gelişim dönemleri, kimlik, kişilik ve din gibi çeşitli konuları ele almaktadır. Özetle bir insanın yaşamında dinin varlığı da yokluğu da din psikolojisinin çalışma konusu olmaktadır. Din psikolojisi kitaplarında yer verilen temel konular şu şekildedir (Armaner, 1980; Kayıklık, 2011; Hökelekli, 2013; Köse - Ayten, 2019; Tokur, 2020; Horozcu, 2017; Güven - Güven, 2022, 151-256):

- *Din, dindarlık*
- *Dindarlığın kaynakları ve dini hayatın boyutları*
- *İnanç Psikolojisi*
- *Dini Gelişim Psikolojisi*
- *İbadet ve Ahlak Psikolojisi*
- *Kişilik ve Din*
- *Ruh Sağlığı ve din*
- *Tasavvuf psikolojisi*
- *Ölüm psikolojisi*
- *Maneviyat*
- *Dini bilinç(şuur)*
- *Dini tutum*
- *Dini duygu*
- *Dini tecrübe*
- *Dini motivasyon*
- *Dini irade*

4. Kurucu İsimler

Bir bilim dalında aynı düşünce ve tutum etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu topluluğa ekol denilmektedir. Bu ekol içerisinde yer alan kişilerin ele aldıkları konuyu değerlendirme tarzı ise yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Her bir yaklaşım insan davranışını farklı bir bakış açısıyla ele alabilir. Dolayısıyla insanı anlamak için tek bir yaklaşım yeterli değildir. Din psikolojisinin temel kurucuları olarak kabul edilen isimler temel yaklaşımlarıyla aynı zamanda psikoloji alanında da öncülük etmiş isimlerdir. Tarihsel süreçte hem Yunan

filozofları hem de İslam filozofları eserlerinde din psikolojisinin ana konularına yer vermişlerdir. Ancak bu alanın müstakil olarak var olması 19. Yüzyılın sonlarında modern psikolojinin kurulduğu dönemde olmuştur. Ana hatlarıyla, din psikolojisi Avrupa’da din adamları ve filozoflardan oluşurken, ABD’de ise psikologlar etrafında gelişim göstermiştir.

4.1. Amerikan Ekolünde Din Psikolojisi Kurucu İsimleri

Din psikolojisinde Clark ekolünün kurucusu olarak kabul edilen Stanley Hall (1844-1924), ilk defa ergenlik döneminde dinin ve ahlaki gelişime dair çalışmalar yürütmüştür. Hall aynı zamanda Amerikan Psikoloji Derneği’nin (APA) ilk başkanı olması yönüyle psikoloji ve din psikoloji alanı açısından önemlidir. Hall’ün iki öğrencisi J.H. Leuba (1868-1946) ve E.D. Starbuck (1866-1947) ise bu alanda ilkleri gerçekleştirmiş olan isimlerdir. Starbuck, *The Psychology of Religion* (Din Psikolojisi) adıyla yayınladığı eseriyle, ilk defa din psikolojisi kavramına yer vermiştir. Leuba ise din değiştirme konularında çalışmalar yürütmüş olan ilk isimdir (Wulff, 1997, 26-27).

Din olgusunun işlevi ve dini tecrübe kavramını pragmatist bir açıdan kapsamlı şekilde ele alan William James de din psikolojisinin kurucu ismi olarak kabul edilmektedir. Din hakkında görüş ve değerlendirmelerini “Gifford-Konferansları” bağlamında açıklamıştır. Bu konferansları, *The Varieties of Religious Experience/Dinî Tecrübenin Çeşitliliği* adıyla 1902’de kitap olarak yayınlamıştır (Armaner, 1980, 22-23; Köse- Ayten, 2019, 25-28; Tokur, 2020, 6-7). Dinin bireysel olarak işlevine vurgu yapmış ve insandaki din duygusunun dinin ilk ve en derin kaynağı olduğunu savunmuştur. James’e göre asıl olan dinin bireye yaptığı katkıdır (James, 2017, 495).

Amerikan din psikolojisi açısından bir diğer önemli isim, J. Pratt’tır. Pratt *The Religious Consciousness/Dini Bilinçlilik* (1920) isimli eseri ve dua olgusu ile ilgili çalışmalarıyla önem kazanmıştır. (Wulff, 1997, 28) Pratt’ten sonra Amerika’da din psikolojisi alanındaki gelişmeler belli bir süre duraklamıştır. O dönem, psikolojide din gibi metafizik konulara olan ilginin azalması, insanın sadece gözlenebilen davranışlarının araştırma konusu olması, duyguların ikinci planda kalması, din olgusunun o dönemin bilim anlayışı içinde bilimsel kabul edilmemesi söz konusu duraklamanın nedenleri olarak gösterilebilir.

4.2. Avrupa Din Psikolojisi Ekolü Kurucu İsimleri

Avrupa’da din psikolojisine dair ilk çalışmalar din adamları ve filozoflar ekseninde gelişim göstermiştir. Bunun yanında dönemin psikiyatri hekimlerinin de din ve psikolojisi konularına ilgi duyduğu görülmektedir.

Wilhelm Wunt’ un genel psikoloji çerçevesinde Avrupa’da kurduğu ilk psikoloji laboratuvarı, psikoloji alanının deneysel ve bilimsel olarak gelişiminde önemli bir adımdır. Din psikolojisi alanında Wunt’u asıl önemli kılan ise Millet Psikolojisi eserinde din olgusunu toplumsal hayat içerisinde yer alan toplumun sosyal bir ögesi olarak değerlendirmiştir. Bireyin dini hayatını iç gözlem yöntemiyle ele almaya çalışmıştır (Wulff, 1997, 30-32).

Bireyin din ile kurduğu ilişki biçimini tanımlayıcı olarak ele alan, R. Otto *Das Heilige /Kutsal* isimli eserinde bireyin kutsal varlığa ilişkin tecrübesinin insani özelliklerle anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Birey kutsal ile kurduğu ilişkiyi korku, dehşet anlarıyla ya da büyüleyici ve hayret verici nitelikleriyle tanımlamaktadır (Otto, 2014, 16-19).

Din psikolojisi açısından Avrupa’da önemli aşamalardan birisi de Derinlik Psikolojisi (Psikanaliz) adıyla bilinen ekoldür. Bilinçaltı kavramına ilişkin yaklaşımları nedeniyle derinlik psikolojisi olarak adlandırılmaktadır. Sigmund Freud, Carl G. Jung ve Alfred Adler’in görüşleri etrafında şekillenen psikanaliz ekolünün temel iddialarından biri bilinç ve bilindiği kavramlarına atfettikleri önemdir. Freud, dinin ilkel kabile dinlerinin geleneklerine dayalı bir inanış olduğunu bilimin ilerleyişiyle dinin toplum içerisinde etkinliğinin ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Dindar bireylerin, nevrotik (ruhsal rahatsızlığı olan yahut obsesif kompulsif rahatsızlığı olan) bireylerle benzer özellikler gösterdiğini ve bu nedenle dinin de nevrotik bir durum olduğunu ileri sürmektedir. Psikolojide dine yönelik olumsuz bakış açısı 20 yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür. Freud’un öğrencisi Jung hocasının aksine dindarlığı ruhsal bir rahatsızlık olarak görmemiştir. Din bireyin ruhsal iyileşmesine katkıda bulunmaktadır. Jung’a göre din bireysel ve sosyal yönü olan insana özgü içgüdüsel bir durum olup insanlık tarihinin en eski ve en yaygın uğraşlarından birisidir. Derinlik psikolojisinin bir diğer ismi de Alfred Adler’dir. Ona göre insanlığın sahip olduğu en yüce değer olup tanrı fikri de insanlık tarihinde düşünülmüş en akılcı fikirdir. Tanrı’nın ontolojik varlığından çok insanlardaki Tanrı fikri ile ilgilenmiştir (Yavuz, 2019, 133-181).

Din psikolojisinde dine karşı geliştirilen eleştirel ve olumsuz tavrın kırılmasında Jung dışında rol alan bir başka kesim varoluşçu/hümanist psikologlardır. Avrupa din psikolojisinde hümanist/varoluşçu psikoloji ekolü içerisinde yer alan Avusturyalı psikiyatrist Victor Frankl logoterapi kavramını ortaya koymuştur. Logoterapi, anlam yoluyla terapi anlamına gelmektedir. Kişinin zor ve sıkıntılı süreçlerin içinden bir anlama tutunarak ayağa kalmasını ve bu anlamın da kişiye özgü olduğunu öne sürmektedir. Bu tür durumlarda anlam yalnızca kişinin kendisi tarafından bulunabilir. Din ise nihai anlam ve en üst anlam olarak görülmektedir (Frankl, 2016, 111-113).

4.3. Türkiye’de Din Psikolojisinin Kurucu İsimleri

Türkiye’de din psikolojisi çalışmalarının başlangıcı oldukça yeni sayılabilir. Buna rağmen sürekli ve sistematik bir gelişim göstermektedir. Din psikolojisi terimini ülkemizde ilk kullanan isim Hilmi Ziya Ülken’dir. 1924 yılında “Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri” adıyla yayımladığı eserinde bazı mutasavvıfların dini tecrübi yaşantılarını incelemiştir. Alanda ilk akademik çalışma Bedii Ziya Egemen tarafından 1952’de “Din Psikolojisi, Saha, Kaynak ve Metod Üzerine Bir Deneme” adıyla yayımlanmıştır. Beraberinde alanda ilk akademisyen olan Neda Armaner tarafından 1967 yılında “İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi” 1973 yılında Psikopatolojide Dini Belirtiler”, 1980 yılında ise “Din Psikolojisine Giriş” isimli çalışmalar din psikolojisi alanına kazandırılmıştır (Hökelekli, 2013, 54-59).

1980 yılı sonrasında ise Kerim Yavuz, Erdoğan Fırat, Hüseyin Peker, Ali Murat Daryal, Recep Yaparel gibi önemli isimler bu alanın akademik olarak ilerleyişi ve alana kazandırdıkları öğrencilerle katkı sunmaya devam etmektedirler (Kayıklık, 2011, 47-50).

5. Temel Kaynaklar

Din psikolojisi disiplinde çalışan bir kişinin araştırma alanında kullandığı temel kaynaklardan birisi inançlı olsun ya da olmasın insandır. Böylece insanın dini duygu, düşünce ve davranışlarını yansıttığı her türlü materyal din psikolojisinin temel

kaynaklarındandır (Armaner, 1980, 7-9). Söz gelimi dinin temel kaynağı olarak kabul edilen kutsal kitaplar içerisindeki bilgiler doğrudan din psikolojisinin araştırma alanına girmez. Bu alan dini olgular hakkında bilgi vermeye çalışmaz. Din psikolojisi daha ziyade insanın bu tür kitaplarla, olgularla olan ilişkisini incelemektedir.

Din psikolojisi alanını tanımaya ve anlamaya yönelik çaba içine giren bir öğrencinin okuyabileceği temel kaynaklar ise hem Türkçe hem de yabancı dilde yapılan yayınlar açısından oldukça geniş bir yelpazede ele alınabilir. Ancak burada konu ile ilgili fikir vermesi açısından ders kitabı niteliği taşıyan bazı temel kaynaklar gösterilmiştir³:

- Neda Armaner, Din Psikolojisine Giriş, Ayyıldız Matbaası
- David M. Wulf, Psychology of Religion: Classic and Contemporary, John Wiley and Sons.
- Ralph W. Hood vd., The Psychology of Religion: An Emprical Approach, The Guilford Press
- Hüseyin Peker, Din Psikolojisi, Çamlıca Yayınları
- Hayati Hökelekli, Din Psikolojisi, TDV Yayınları
- Hasan Kayıklık, Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine Karahan Kitapevi
- Mustafa D. Karacoşkun (ed.) Din Psikolojisi El Kitabı, Grafiker Yayınları
- Ali Ayten, Din Psikolojisi, Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar, İz Yayıncılık
- Ali Köse - Ali Ayten, Din Psikolojisi, Timaş Yayınları
- Ümit Horozcu, Din Psikolojisi, Rağbet Yayınları
- Kate M. Loewenthal, Çev. Mustafa Ulu, Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş, Kimlik Yayınları
- Yahya Turan (ed.), Din Psikolojisi Güncel Durum Analizi, Nobel Yayınları
- Behlül Tokur, Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi, Sonçağ Yayınları
- Raymond Paloutzian - Crystal Park (ed.), Çev. Ali Ayten, İhsan Çapcıoğlu, Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları, Phoneix
- Raymond Paloutzian - Crystal Park (ed.), Çev. Ali Ayten, İhsan Çapcıoğlu, Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları, Phoneix

6. Din Psikolojisi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Din psikolojisi alanında lisansüstü eğitim almak konusunda, neden ve nasıl soruları kişi için anlamlı bir yönlendirme sağlayacaktır. Bir lisans öğrencisi akademik ilerleyişini sürdürmeyi amaçlarken öncelikle neden bu alanı seçmeyi düşündüğünü kendisine sormalıdır. İlahiyat lisans eğitimi süresince merak duyduğu alana dair okuma çerçevesini genişleterek alanı tanımak konusunda ilk adımı atabilir. Bunun yanında ilgili alanın hocaları ile iletişime geçmek ve onlarla ilgili alan konusunda fikir alışverişinde bulunmak lisans sürecinde nasıl ilerleyeceğine dair öğrenciye anlamlı bir yol kat ettirecektir.

Lisans sonrası eğitim almak ve din psikolojisi alanında akademik olarak ilerlemek isteyen bir öğrenci ilk planda Akademik Lisansüstü Eğitim Sınavı (ALES) ve Yabancı Dil Sınavı (YDS, YÖKDİL ve eşdeğeri sınavlar) olmak üzere bu iki sınavdan iyi bir puan elde etmelidir. İngilizcenin bilimsel araştırmaların pek çoğunun evrensel dili olması ve yakın bir coğrafya olarak Arap dünyasında da artan din psikolojisi çalışmalarından dolayı dil konusunda İngilizce ve Arapça din psikolojisi açısından oldukça önemli olmaktadır. Elbette

³ Yer verilen kitapların liste sırası “önem” sırasını ifade etmemektedir. Bu kaynaklar pek çok üniversitede ders olarak okutulmak üzere hazırlanmış her biri kendi içerisinde özgün bilimsel kitaplardır.

bunlar dışında öğrenilen pek çok dil bu disiplinde ilerlemek isteyen bir öğrenciye farklı faydalar sunabilir.

Günümüzde bu alanın akademik ilerleyişi ilahiyat fakülteleri çatısı altında gerçekleşmektedir. Son zamanlarda bazı üniversitelerin psikoloji bölümlerinde “din ve maneviyat psikolojisi” ya da “maneviyat psikolojisi” isimleriyle din psikolojisi alanının kurumsal olarak yer aldığı görülmektedir. Yüksek lisans ve doktora alımlarında başvurular, üniversitelerin internet siteleri üzerinde ilana açılmaktadır. Bu alana başvuru yapmayı düşünen lisans mezunu bir öğrenci, üniversitenin imkanlarına, danışmanı olmasını arzu ettiği hocanın vasıflarına bakarak hangisine başvuru yapacağına karar verebilir.

Türkiye’de üniversiteler başvuru sonrasında öğrencilere sözlü ya da yazılı olmak üzere ilgili alan hakkında sınav yapmaktadır. Mülakat sınavına en temelde bir din psikolojisi kitabını baştan sona notlar alarak çalışmak oldukça önemlidir. Bunun yanında lisans eğitimi boyunca din psikolojisinin güncel popüler konularına dikkat çeken makaleleri takip etmeli aynı zamanda da alanın temel temsilcilerine ve İslam dünyasındaki klasik düşünürlerine bakılmalıdır. Öğrencinin başvurduğu alana dair ne istediğini net olarak bilen bir düşünceye ve din psikolojisi alanına dair arka planda birikime sahip olması lisansüstü alım sürecinde kendisini bir adım öne taşıyacaktır.

Din psikolojisi alanında üniversiteler arası farklılıklar olmakla birlikte hem yüksek lisans hem de doktora seviyesinde ders döneminde çeşitli dersler okutulmaktadır. Bu bağlamda okutulan yüksek lisans ve doktora derslerine örnek olarak şunları sayabiliriz:

Din psikolojisinin tarihsel gelişimi, psikoloji akımlarının din ve dindarlık görüşleri, inanç gelişiminin psikolojik temelleri, genel psikolojiye giriş, ruh sağlığı ve dindarlık, çocuklukta dini ve ahlaki düşüncenin gelişimi, tasavvuf psikolojisi, günümüz din psikolojisi çalışmaları, din psikolojisinin temel meseleleri, bireysel dindarlığın psikolojik kaynakları, kişilik teorileri, tanrı tasavvurları, kişilik ve din .din psikolojisinde yöntem ve kaynaklar, din değiştirme psikolojisi, değerler psikolojisi, din psikolojisinde yeni arayışlar, din psikolojisi araştırmalarında istatistik kullanımı, gençlik ve din, anlam arayışı ve din gibi pek çok farklı ders okutulmaktadır. ⁴

7. Din Psikolojisi Anabilim Dalında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Din psikolojisi alanında yayınlanan akademik dergilerden bahsetmeden önce Uluslararası Din Psikolojisi Derneği’nden bahsetmek gerekmektedir. Uluslararası Din

⁴ Din psikolojisi alanında okutulan çeşitli derslere dair detaylı bilgi için:

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<https://www.ankara.edu.tr/programlar/3/903/3546-1105/#lessons>

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Din Psikolojisinin Tarihsel Gelişimi,
obs.asbu.edu.tr/oibs/bologna/progCourseDetail.aspx?course=160628&lang=tr

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<https://ebs.sakarya.edu.tr/Birim/DersPlan/733>

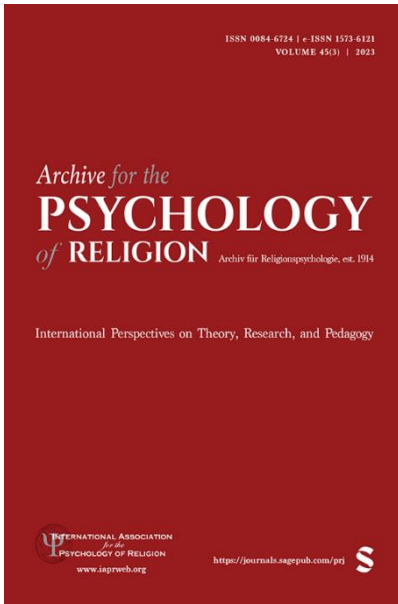
Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<http://bilgipaketi.uludag.edu.tr/Programlar/Detay/805?AyID=26>

Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<http://sosyalbilens.harran.edu.tr/tr/ders-icerikleri/felsefe-ve-din-bilimleri-ana-bilim-dali-tezli-yuksek-lisans-ders-icerikleri/>

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Yüksek Lisans,
<https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/din-psikolojisi-felsefe-ve-din-bilimleri-4-yillik-turkce-594-504-0>

Psikolojisi Derneği, bu alanda akademik ve bilimsel araştırmayı teşvik etmek ve din psikolojisi araştırmacılarını tek bir çatı altında toplamak amacıyla kurulmuştur. Din psikolojisi alanında resmi olarak var olduğu bilinen en eski topluluktur.⁵ Uluslararası Din Psikolojisi Derneğinin yayın organı olan Din Psikolojisi Arşivi (*Archive for the Psychology of Religion/Archiv für Religionspsychologie*), 1914 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu dergi, din psikolojisi üzerine araştırmalar yayınlayan en eski süreli yayındır. Dergiye hem nicel hem de nitel tüm bilimsel metodolojilerle makale göndermek mümkündür.⁶

Uluslararası Din Psikolojisi Dergisi (*The International Journal for the Psychology of Religion*) ise yılda 4 sayı olarak yayınlanmaktadır. Dergiye dinin sosyal psikolojisi, dini gelişim, din değiştirme, dini deneyim, din ve sosyal tutum ve davranışlar, din ve ruh sağlığı, psikoanalitik ve dinin diğer teorik yorumları gibi çeşitli önemli konuları kapsayan makaleler sunulmaktadır.⁷

Din ve Maneviyat Psikolojisi Dergisi (*Psychology of Religion and Spirituality*) Crystal L. Park editörlüğünde kurulmuş bir dergidir. Amerikan Psikoloji Derneği (APA) 'nin bir yayın organıdır. Dinin ve maneviyyatın psikolojik yönleri hakkında orijinal makaleler yayınlayan bir dergidir. Bu dergi de yılda 4 sayı olarak yayın yapmaktadır.⁸

Din Bilimsel Çalışmaları Dergisi (JSSR), dinin sosyal bilimsel çalışması üzerine makaleler, araştırmalar ve kitap incelemeleri yayınlayan çok disiplinli bir dergidir. Temel alanlar arasında hem bireylerin din ile ilgili deneyimlerinin analizi hem de dini örgütlerin, kurumların ve sosyal değişimin analizi yer almaktadır. Dergi Din Bilimsel Araştırmalar Derneği tarafından yayın hayatına hazırlanmıştır.⁹

Ruh Sağlığı, Din ve Kültür Dergisi, ruh sağlığı ve din alanında çalışan araştırmacılar için etkili bir

yayın organıdır. Psikiyatri, psikoloji, antropoloji, sosyoloji ve diğer sosyal bilimler, felsefe, teoloji ve dini çalışmalar, toplum ve sosyal hizmet, danışmanlık ve pastoral çalışma dahil olmak üzere çeşitli disiplinlerden katkılar teşvik edilmektedir.¹⁰

Din, Beyin ve Davranış Dergisi, din ile ilgili olarak beyin-davranış bağlantısını anlamak için kurulmuş bir yayın organıdır. Bilişsel sinirbilim, sosyal psikoloji, evrimsel antropoloji, sosyal sinirbilim, nöroloji, fizyoloji, gelişim psikolojisi, din psikolojisi, ahlaki psikoloji, arkeoloji, halk sağlığı, dini çalışmalar gibi alt alanlarda özgün çalışmalar yayınlanmaktadır.¹¹

⁵ Detaylı bilgi için bk. <https://www.iaprweb.org/about.html>

⁶ Bk. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/archive-for-the-psychology-of-religion/journal203533>

⁷ Bk. <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=hjpr20>

⁸ Bk. <https://www.apa.org/pubs/journals/rel/>

⁹ Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14685906>

¹⁰ Bk. www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=cmhr20

¹¹ Bk. <https://www.tandfonline.com/journals/rrbb20>

Türkiye’de ise konuyla ilgili olarak Türk Din Psikolojisi, adıyla din ve psikoloji kapsamında din psikolojisi disiplininin araştırma konularına ilişkin telif, çeviri, sadeleştirme, kitap tanıtımı ve kongre-sempozyum değerlendirmeleri gibi çalışmalar yayımlandığı hakemli bir dergi bulunmaktadır.¹²

8. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

Din psikolojisi ilgilendiği konular ve sınırlılıkları açısından İlahiyat bilimleriyle bazı ortak noktalara sahiptir. Tefsir, hadis, tasavvuf, mezhepler tarihi alanları dini metinleri inceleyerek bu metinlerden hareketle olgu ve olayları açıklamaya çalışırlar. Din psikolojisi

ise temel dini kaynakların insanların, duygu, düşünce ve davranışlarına nasıl etki ettiğini inceler. Temel farklılaşma şudur; ilahiyat bölümleri toplumsal yaşamı, kutsal metinler ve tarihi kaynaklardan hareketle anlamaya çalışırken din psikolojisi gibi sosyal bilimler mevcut toplumsal yaşamdan ve insanın dini yaşantısından hareketle din olgusunu anlamaya ve açıklamaya çalışır.

Din sosyolojisi, dini grupların, dini kurumların çeşitli kültürel unsurlarıyla, ibadet şekilleriyle ilgilenmektedir. Toplumsal yapı içinde kurumlarda, cemaat yapılarında dini hayatın çeşitli görünümünü anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. (Çapcıoğlu- Akyüz, 2012, 11-37) Din

psikolojisi ise bireyin din ile olan etkileşimini ve iletişimini temel araştırma konusu kabul etmiştir. Her iki alanın ortak noktası ise bireyin toplum içinde var olan toplumdan etkilenen ve toplumu etkileyebilen bir konumda olmasıdır. Dolayısıyla din psikolojisi ve din sosyolojisi arasında karşılıklı ve canlı bir ilişki söz konusudur.

Din psikolojisinin temel amacı, bireyin dini yaşantısını tüm derinliği ve genişliği içerisinde ele almaktır. İnsanın inanması da inanmaması da din psikolojisinin konusudur. Dini metinlerin incelenmesi, dini açıdan çeşitli ibadetlerin insan yaşamındaki işlevleri, dini açıdan önemli sayılan birinin şahsi yaşamının incelenmesi din psikolojisi açısından önemli araştırma kaynaklarıdır. Dinler tarihi ve din psikolojisi disiplinlerinin arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Dinler tarihi disiplini dinlerin çeşitli açılardan ele alınmasını konu edinmektedir. Kutsal metinlerin yorumları, dini liderlerin otobiyografik anlatıları, çeşitli dinlere ait ritüeller, törensel ibadetlerin tanımı dinler tarihi disiplininin ilgilendiği konulardır. Din psikolojisi disiplini, ihtiyaç halinde dinler tarihi kaynaklarından yararlanarak araştırmasını yürütmektedir (Aydın, 2010, 18-19).

Din felsefesi dini unsurları, felsefi bir perspektifte ele alarak değerlendirmektedir. Filozoflar adeta bir zihin işçisi olup din hakkında kapsamlı, tutarlı, objektif değerlendirmeler yaparlar (Tokat, 2018, 28-33). Din psikolojisi ise din felsefesinin birikiminden yararlanarak çalışmalarını yürütmektedir. Zira dindarlık çeşitli düşünme ve

¹² Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd>

davranışa dökme süreçlerini içeren zihinsel ve eylemsel bir faaliyettir. Bu sebeple din felsefesinin sunduğu fikirler din psikolojisi için oldukça önemlidir.

Mezhep temel olarak aynı görüş ve düşünce etrafında uyumlu biçimde bir araya gelen bir grubu ifade etmektedir. Mezhepler tarihi, bu grupların nasıl ortaya çıktığını tarihsel temellerle açıklamayı ifade eden bir bilim dalıdır (Üzüm, 2004). İnsanın yaşadığı sosyal çevre onun duygu düşünce ve davranışlarını etkileme özelliğine sahiptir. Bu yüzden mezhepler tarihi araştırmaları sunduğu verilerle din psikolojisi çalışmalarına kaynak sunmaktadır.

Tasavvuf oldukça köklü bir dini gelenektir. İnsandaki manevi gelişime ışık tutmaktadır. Din psikolojisinde tasavvufi haller bir çeşit bireysel dini tecrübe olarak değerlendirilmiştir. İki disiplin birbiriyle iç içe olup din psikolojisi alanında “tasavvuf psikolojisi” adıyla bir çalışma alanı bulunmaktadır. Türkiye’de tasavvuf ve psikolojinin ele alındığı ilk çalışma Hilmi Ziya Ülken’in ele aldığı “Anadolu Tarihinde Dini Ruhیات Müshahedeleri” isimli çalışmasıdır (Tokur, 2020, 215).

9. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Psikoloji alanına ait çeşitli konular, 19. yüzyıl sonlarına kadar filozoflar ve düşünürler tarafından ele alınmıştır. Ancak 20. yüzyılın başlarına doğru Wilhelm Wunt’ un deneysel araştırma laboratuvarı kurmasıyla psikoloji ayrı bir bilim dalı halini almıştır (Wulff, 1997, 30-31). Bu kırılma noktasıyla beraber psikoloji içerisinde sadece gözlenebilen davranışlar hâkim olmaya başlamış ve felsefenin inceleme konularından olan bilinç, metafizik gibi konular psikoloji içerisinde bir süre kendine yer bulamamıştır. Ancak daha sonraları bilişsel psikolojinin de görünürlük kazanmasıyla her iki bilim dalının araştırmacıları, algı bellek düşünme süreçleri gibi ortak konulara da temas etmişlerdir. Dindarlık da büyük oranda zihinsel süreçlere bağlı olduğundan dolayı felsefenin verileri din psikolojisi açısından da önemlidir.

Din psikolojisi Avrupa ve Amerika’da psikoloji bölümlerinde bir alt alan olarak yer almakta olup¹³, Türkiye’de de araştırmacılar tarafından uyguladığı ilkeler, kullandığı metodoloji açısından genel psikoloji bilimine uyumlu çalışmalar yürütmekte olan bir disiplindir. Mesela gelişim psikolojisinden hareketle dini gelişime yönelik araştırmalar, psikolojinin diğer alt alanlarından istifade edildiğini de göstermektedir. Genel psikolojiden farklı olarak din psikolojisinin işlediği konular din bilimlerinin konularını da içermektedir.

Sosyoloji toplumun fotoğrafını çekerek bunu araştırmalarında yorumlamayı esas almaktadır. Dolayısıyla toplumdaki hareketle toplumsal yapı, gruba ilişkin özellikle, savaş, göç, afet durumları gibi kitlesel hareketleri toplumsal açıdan değerlendirir. Din psikolojisi, sosyolojinin verilerini kendi disiplini içerisinde kullanarak insanın din ile olan etkileşimini anlamaya çalışır. Söz gelimi bir din psikolojisi araştırmacısı, afet durumunda yaşanan sosyolojik sıkıntıları göz önüne alarak afet sonrası bireyin dini tutumunu incelemeye çalışır.

Sosyal bilimlerde deneysel araştırmaların yaygınlaşmasıyla istatistik de popüler bir disiplin haline gelmiştir. Psikoloji bilimi içerisinde düşünüldüğünde istatistik alanı, insanın duygu, düşünce davranışı gibi karmaşık veri gruplarını, deneysel, ölçülebilir ve güvenilir bir biçimde ele alarak anlamlı bir bilgi setine dönüştürmektedir (Büyükoztürk, 2023, 1-3). İnsanın din ile olan ilişkisi de oldukça derin ve karmaşık bir yapıdadır. Dolayısıyla

¹³ Örnek olarak bk. Psychology of Religion | UCLouvain Center (psyreli.org)

din psikolojisi disiplini insan ve din arası etkileşimi anlamlı ve kontrol edilebilir bir şekilde açıklayabilmek için elde ettiği verileri, istatistiksel olarak analiz etmeye ihtiyaç duymuştur.

Antropoloji disiplini en genel tanımıyla “insan bilimi” olarak ifade edilmektedir. Peki insan bilimi ifadesiyle ne kastedilmektedir? İnsanın içinde bulunduğu kültüre ve topluma ait bireysel ve toplumsal olarak geliştirdiği semboller, mitler, ayin ve törenler, inanışlar, giyiniş tarzları gibi çeşitli unsurlar bütünüyle araştırma konusu içine girmektedir (Gürsoy, 01 Ekim 2023). Din psikolojisinin temel araştırma konularından biri olan dindarlık, kültürel kodlarda hazır olarak bulunan din olgusunun, insanla karşılıklı ilişkisini ifade etmektedir. Bu yönüyle din psikolojisi alanında dindarlık ele alınırken antropolojinin sağladığı veriler oldukça işlevseldir.

10. Türkiye Dışında Din Psikolojisi Anabilim Dalı

Türkiye dışında din psikolojisi hangi ülkelerde, hangi bağlamda, kimler tarafından çalışılıyor, sorularını ele almak gerekir. Dergileri tanıtırken de yer verilen önce Avrupa ardından Amerika merkezli, Uluslararası Din Psikolojisi Derneği (International Association for the Psychology of Religion/ IAPR) 1914 yılında kurulmuştur. Bu alanda araştırma yapan dünya çapındaki araştırmacıların bilimsel çalışmalarını destekleyen ve alanda araştırma yapmaya teşvik eden bir kuruluştur. Dernek faaliyetlerinden en önemlileri, iki yılda bir düzenlenen uluslararası din psikolojisi konferansları ve ‘Din Psikolojisi Arşivi’ isimli dergidir.¹⁴ Derginin amaçlarından önceki bölümlerde bahsedildiğinden konu ile ilgili detaylı bilgiye “...yayın yapan akademik dergiler” bölümünden ulaşılabilir.

Amerikan psikoloji Derneği’nin 2012 yılında yayınladığı 36. bölümüne “the Psychology of Religion and Spirituality / Din ve Maneviyat Psikolojisi” adıyla yer verilmiştir.¹⁵

Din psikolojisi disiplini Amerika’nın yanında Almanya, Fransa, Belçika, gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde psikoloji, tıp gibi alanlarda araştırma laboratuvarı olarak yer almaktadır. (Wulff, 1997, 21-49) Bununla beraber Arap dünyasında (Ayten, 2012, 52) da din psikolojisi disiplininin konularına ilişkin özgün çalışmalar üreten birçok araştırmacı bulunmaktadır.

Hatırlayalım

- Din Psikolojisi, kurucu isimleri aynı zamanda Avrupa ve ABD’de dinî olaylara ilgi duyan Psikoloji biliminin ilk kurucularıdır.
- Din psikolojisi inançlı olsun yahut olmasın, bireyin kutsal sayılan varlıkla kurmuş olduğu ilişkiyi tüm genişliği ve derinliğiyle anlamaya çalışan bir bilim dalıdır.
- Din psikolojisi en genel haliyle nicel ve nitel ve karma yöntemlerle çalışmakta olup, gözlem, görüşme, anket ve dokümantasyon tekniklerini kullanmaktadır.
- Din Psikolojisi, bilimsel temelleri, çalıştığı yöntem ve teknikler, ele aldığı konular açısından sosyal bilimler, din bilimleri ve ilahiyat ilimlerinin kesiştiği noktada disiplinlerarası bir konuma sahiptir.
- Türkiye dışında Amerika merkezli Uluslararası Din Psikolojisi Derneği aktif olarak iki yılda bir konferans ve düzenli aralıklarla da dergi çalışması yürütmektedir.

¹⁴ Bk. <https://www.iaprweb.org/about-us/>

¹⁵ Bk. <https://www.apadivisions.org/division-36/about>

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Din psikolojisi alanında ilerlemek isteyen bir öğrenci, temel din psikolojisi kitapları okumalıdır. Bunların bir kısmına “Temel Kaynaklar” başlığı altında yer verilmiştir. Bunun yanında öğrencinin felsefe, edebiyat, sosyoloji ve psikoloji gibi alanların kesişiminde olan kitapları okuması olgu ve olaylara ilişkin sorgulama ve analiz yeteneğinin güçlenmesini sağlayacaktır. Konu ile ilgili tavsiye edilebilecek bazı çalışmalar şunlardır:

- Arkonaç, Sibel. *Psikolojide Bilginin Eleştirel Arkapları*. İstanbul: Hiperlink, 2015.
- Ayten, Ali. *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan Doğa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Ayten, Ali- Düzgüner, Sevde. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Ayten, Ali- Köse, Ali. *Popüler Dindarlık*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Batson, Daniel C. vd. *Din ve Birey: Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*. çev. Ali Kuşat- Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 22.Basım., 1994.
- Burger, Jerry M. *Kişilik*. çev. Deniz Erguvan Sarıoğlu İnan. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 39. Basım., 2021.
- Dilâ, Canan (ed.). *İnsanı Ararken Damdan Düşen Psikolog: Doğan Cüceloğlu*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Basım., 2021.
- Dostoevski, F. Michajlovič. *Suç ve Ceza*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım., 2011.
- Dostoyevsky, Fyodor. *Karamazov Kardeşler*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2020.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us, 29.Basım., 2016.
- Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk: Ahlâk Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme*. çev. Ayda Yörükân. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım., 1995.
- Fromm, Erich. *Sahip Olmak Ya Da Olmak*. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı: Bir Eylem Olarak Sevmek*. İstanbul: Say, 12. Basım., 2024.
- Göcen, Gülüşan. *Psikoloji, Mitoloji ve Din*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Horozcu, Ümit. *Kutsal Açlık ve Yeme Riyazeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Kartopu, Saffet. *Umudun Psikolojisi ve Teolojisi*. Ankara: Eskiyeşi, 2020.
- May, Rollo. *Yaratma Cesareti*. çev. Alper Oysal. İstanbul: Metis Yayınları, 9.Basım., 2005.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Safa, Peyami. *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 9. Basım., 1989.
- Şeriatı, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 28. Basım., 2015.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Tolstoy, Lev N. *İtirafımlarım*. çev. Orhan Yetkin. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 21.Basım., 2017.

Tolstoy, Lev N. *İnsan Ne ile Yaşar?* çev. İpek Söylemez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Yalom, Irvin D. *Nietzsche Ağladığında.* çev. Aysun Babacan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9. Basım., 2000.

Yapıcı, Asım. *Din Kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar.* Adana: Karahan kitabevi, 2004.

Tavsiye Edilen Filmler

Tehlikeli İlişki (2011) (Sigmund Freud ve Carl G. Jung arasındaki dinamizmi konu edinir.)
Gandhi (1982) (Bir dini grup liderini psiko-biyografik açıdan incelemek amacıyla izlenebilir.)

Kaynakça

Arkonaç, Sibel. *Psikolojide Bilginin Eleştirel Arkapları.* İstanbul: Hiperlink, 2015.

Ayten, Ali. *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan Doğa İlişkisi.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Ayten, Ali- Düzgüner, Sevde. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş.* İstanbul: Sufi Kitap, 2017.

Ayten, Ali- Köse, Ali. *Popüler Dindarlık.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Batson, Daniel C. vd. *Din ve Birey: Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım.* çev. Ali Kuşat- Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji.* İstanbul: İnkılap Yayınevi, 22.Basım., 1994.

Burger, Jerry M. *Kişilik.* çev. Deniz Erguvan Sarioğlu İnan. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 39. Basım., 2021.

Dilâ, Canan (ed.). *İnsanı Ararken Damdan Düşen Psikolog: Doğan Cüceloğlu.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Basım., 2021.

Dostoevski, F. Michajlovič. *Suç ve Ceza.* çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım., 2011.

Dostoyevsky, Fyodor. *Karamazov Kardeşler.* çev. Nihal Taluy Yalaza. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2020.

Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı.* çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us, 29.Basım., 2016.

Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk: Ahlâk Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme.* çev. Ayda Yörükân. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 1995.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak Ya Da Olmak.* çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Fromm, Erich. *Sevme Sanatı: Bir Eylem Olarak Sevmek.* İstanbul: Say, 12. baskı., 2024.

Göcen, Gülüşan. *Psikoloji, Mitoloji ve Din.* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.

Horozcu, Ümit. *Kutsal Açlık ve Yeme Riyazeti.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.

Kartopu, Saffet. *Umudun Psikolojisi ve Teolojisi.* Ankara: Eskiye, 2020.

Loewenthal, Kate Miriam. *Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş.* çev. Mustafa Ulu. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

May, Rollo. *Yaratma Cesareti.* çev. Alper Oysal. İstanbul: Metis Yayınları, 9.Basım., 2005.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

- Paloutzian, Raymond F- Park, Crystal L. *Din ve Maneviyat Psikolojisi, Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*. ed. İhsan Çapcıoğlu- Ali Ayten. İstanbul: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Peker, Hüseyin. *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 9. Baskı., 2013.
- Safa, Peyami. *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 9. Basım., 1989.
- Şeriati, Ali. *İnsanın dört zindanı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Saatleri ayarlama enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 28. Basım., 2015.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi*. Ankara: fecr yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Tolstoy, Leo. *İtirafımlarım*. çev. Orhan Yetkin. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 21.Basım, 2017.
- Tolstoy, Lev N. *İnsan Ne İle Yaşar?* çev. İpek Söylemez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Turan, Yahya. *Din Psikolojisi Güncel Durum Analizi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Yalom, Irvin D. *Nietzsche Ağladığında*. çev. Aysun Babacan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9. Basım., 2000.
- Yapıcı, Asım. *Din Kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar*. Adana: Karahan kitabevi, 2004.
- Din Psikolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım., 2013.